

Drago Đurić

POSTOJANJE BOGA

ZAVOD ZA UDŽBENIKE
SRPSKO FILOZOFSKO DRUŠTVO

Biblioteka
FILOZOFSKE STUDIJE

Urednik biblioteke
Dragan Mojović

Drago Đurić

POSTOJANJE BOGA

Filozofski problemi klasičnog monoteizma

ZAVOD ZA UDŽBENIKE
SRPSKO FILOZOFSKO DRUŠTVO
Beograd
2011

SADRŽAJ

REČ AUTORA	11
UVOD	13
I VEROVANJE I ZNANJE	21
Klasična epistemologija	23
<i>Znanje kao opravdano istinito verovanje</i>	<i>23</i>
<i>Sticanje opravdanja kognitivnim sposobnostima</i>	<i>25</i>
<i>Fundacionalizam</i>	<i>27</i>
<i>Koherentizam</i>	<i>29</i>
Klasična epistemologija i postojanje Boga	33
<i>Evidencijalistička kritika verovanja u božije postojanje</i>	<i>34</i>
II EPISTEMOLOGIJA RELIGIJE	41
Tradicionalna religijska epistemologija	41
<i>Avgustin Aurelije</i>	<i>41</i>
<i>Toma Akvinski</i>	<i>45</i>
Reformisana epistemologija religije	48
III JEZIK RELIGIJE	61
Smislenost i značenje iskaza o Bogu	62
Negativna atribucija	63
<i>Jovan Damaskin</i>	<i>64</i>

<i>Mozes Majmonid</i>	65
Pozitivna atribucija	69
<i>Toma Akvinski</i>	69
Možemo li Boga imenovati	70
Da li se ime odnosi na božiju supstanciju.	70
Doslovnost i metaforičnost interesovanja Boga.	71
Sinonimnost božijih imena.	71
Univokalnost, ekvivoknost i analogija.	72
Autonomija religijskog jezika	73
IV ARGUMENTI O RELIGIOZKOM ISKUSTVU	79
Kratka istorija	80
<i>Neoplatonizam</i>	80
<i>Hrišćanstvo – isihazam</i>	81
<i>Islam – sufizam</i>	82
Neposrednost religioznog iskustva	83
Sticanje i opravdanje verovanja	85
Karakteristike religioznog iskustva	87
<i>Vilijam Džejms</i>	87
<i>Ričard Svinbern</i>	91
Svinbernov princip poverljivosti (principle of credulity).	91
Kritika principa poverljivosti	93
Primedbe vrednosti religioznog iskustva	94
<i>Kritika Bertranda Rasela</i>	95
<i>Naturalistička kritika</i>	96
V ONTOLOŠKI ARGUMENT	99
Anselmov argument	99
<i>Gaunilova kritika</i>	103
<i>Anselmov odgovor</i>	105
<i>Primedba Akvinskog</i>	108
Dekartov ontološki argument	109
<i>Katerova i Gasendijeva kritika</i>	111

Spinozin ontološki argument	114
Lajbnicov ontološki argument	118
Hjumove primedbe na ontološki argument	122
Kantova kritika ontološkog argumenta	124
Fregeova i Raselova kritika	130
Da li postojanje zaista nije predikat	134
Malkolmov i Plantingin modalni ontološki argument	139
Parodije ontološkog argumenta	144
VI KOSMOLOŠKI ARGUMENT	147
Nastanak argumenta	148
<i>Jovan Filopon</i>	148
Arapsko-islamski, tradicionalni, <i>kalam</i> kosmološki argument	150
Hrišćanska tradicija	158
Lajbnicovi kosmološki argumenti	162
Kosmološki argument Semjuela Klarka	165
Krejgov <i>kalam</i> kosmološki argument	166
Smitova kritika Krejgove argumentacije	172
VII TELEOLOŠKI ARGUMENT	177
Sveti spisi	178
Argument Tome Akvinskog	179
Hjumova kritika argumenta	180
Argument Vilijama Pejlija	184
Darvinov evolucionizam	186
Kritika teorije evolucije	189
Savremena odbrana teleološkog argumenta	192
<i>Ireducibilna biološka kompleksnost</i>	192
<i>Fina podešenost univerzuma</i>	194
VIII RAZBORITOST VEROVANJA U BOGA	199
Argumenti zasnovani na verovatnoći	200
<i>Paskalova opklada</i>	200

<i>Primedbe na Paskalov argument</i>	206
Kriterijum nagrade i kazne	206
Suviše mala verovatnoća da Bog postoji	207
Verovanje se ne može birati	208
Drugačije vrednosti – drugačija racionalnost	208
<i>Vilijam Džejms – Volja za verovanje</i>	209
<i>Argumentacija zasnovana na bejsovskoj teoremi</i> <i>uslovne verovatnoće</i>	214
Fideizam	217
IX ARGUMENTI ZASNOVANI NA MORALU	225
Da li je postojanje morala dokaz za postojanje Boga	226
<i>Platonova dilema</i>	229
<i>Kantov argument</i>	231
<i>Bertrand Rasel o moralnom argumentu</i>	237
Da li je moral suprotan religiji	239
Da li moralni zahtevi dokazuju postojanje Boga	241
X ARGUMENTI ZASNOVANI NA POSTOJANJU ČUDA	245
Šta je čudo i da li je ono argument za postojanje Boga	246
<i>Toma Akvinski</i>	247
<i>Dejvid Hjum</i>	249
<i>Primedbe na Hjumovo gledište</i>	255
Naturalizam i čudo	258
Ričard Svinbern – teistički odgovor	261
XI ARGUMENTI O POSTOJANJU ZLA U SVETU	267
Prirodno i moralno zlo	268
Logički i evidencioni problem zla	269
Logički problem zla	269
<i>Pokušaji odbrane konsistentnosti</i>	271
<i>Rešenje Alvina Plantinge</i>	272
<i>Da li Bog odobrava prirodno zlo</i>	277

Evidencioni problem zla	279
<i>Direktni induktivni pristup</i>	279
<i>Indirektni induktivni pristup</i>	283
XII ARGUMENTI O BOŽIJOJ SVEMOĆI	291
Preliminarna određenja	291
Određenja božije svemoći	293
<i>Toma Akvinski – Bog može da učini sve što je logički moguće</i>	294
<i>Rene Dekart – Bog može da učini i ono što logički nije moguće</i>	299
Paradoksi božije svemoći	302
<i>Paradoks kamena</i>	303
<i>Paradoks logike</i>	306
Druga određenja božije svemoći	308
XIII ARGUMENTI O BOŽIJOJ VEČNOSTI	311
Fizičko i metafizičko vreme	312
MekTagartova A i B serija vremena	314
Načini shvatanja božije večnosti	315
<i>Bezvremeno ili atemporalno shvatanje božije večnosti</i>	315
Avgustin i Boetije	316
Savremena shvatanja božije bezvremenosti	319
Bezvremenost kao kvazitemporalna večnost	321
<i>Omnitemporalna shvatanja božije večnosti</i>	324
Argumenti za božiju omnitemporalnost	326
<i>Temporalističko-atemporalističko shvatanje božije večnosti</i>	328
XIV ARGUMENTI O BOŽIJEM SVEZNANJU	333
Da li je božije (sve)znanje opravdano istinito verovanje	335
Da li božije znanje zahteva verovanje	336
Istinitost božijeg znanja	339
Da li je božijem znanju neophodno opravdanje	340
Da li su Bogu potrebne kognitivne sposobnosti	341

Da li Bog može znati indeksičke istine	344
Da li je uopšte moguće sveznajuće biće	350
<i>Da li je znanje „skupa svih istina” sveznanje</i>	350
<i>Da li je moguće savršeno skriveno biće</i>	353
XV BOŽIJE PREDZNaNJE I SLOBODNA VOLJA	359
Argument za teološki determinizam	359
Aristotelova kritika argumenta za logički determinizam	362
Boetijevsko rešenje	364
Okamističko rešenje	371
Molinističko rešenje	378
Frankfurtovsko-avgustinovsko rešenje	382
ZAKLJUČAK	387
LITERATURA	395
NOVA SERIJA BIBLIOTEKE FILOZOFSKE STUDIJE	407

REČ AUTORA

Kada me je pre nekoliko godina na Filozofskom fakultetu u Beogradu zapala obaveza da držim kurs pod naslovom *Uvod u filozofiju religije* suočio sam se sa činjenicom da na srpskom i njemu srodnim jezicima ne postoji nijedna monografska publikacija koja bi mogla poslužiti kao osnovni priručnik. Udžbeničke potrebe donekle je zadovoljavao prevod na hrvatski knjige Brajana Dejvisa (Davies, B.) *Uvod u filozofiju religije*.¹ Ta knjiga se, međutim, ne bavi nekim od značajnih tema, neka poglavlja pate od suviše površne argumentacije, a mnoga pitanja su prenaplašeno teistički obojena. Na raspolaganju mi je bilo još nekoliko publikacija koje su predstavljale prilično sumarne prikaze nekih od tema kojima se obično bavi filozofija religije, kao i publikacija koje su delimično obrađivale pojedine teme. U većini tih publikacija izlaganje nije imalo jasnije izražen karakter savremene filozofske argumentacije. Ovom publikacijom imao sam nameru da otklonim bar neke od navedenih nedostataka. Koliko sam u tome uspeo, neka prosude sami čitaoci.

Koristim ovu priliku da se zahvalim recenzentima, kao i kolegama sa Odeljenja za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu na plodnoj razmeni ideja o pojedinim temama kojima se bavi ova knjiga.

¹ Davies, B., *Uvod u filozofiju religije*, Studia Croatica, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 1998.

Posebno se zahvaljujem Milošu Arsenijeviću na uvek inspirativnim razgovorima o filozofskim problemima. Naročitu zahvalnost dugujem mu za značajne sugestije vezane za izlaganje nekih tema u ovoj knjizi. Razume se, sva odgovornost za ono što je ovde izloženo pada na potpisanog autora.

Zahvaljujem se Draganu Mojoviću na tome što je svoje izdavačko umeće i strast nesebično uložio u izdavanje ove knjige.

Drago Đurić, Beograd, april 2011.

UVOD

Knjiga koja je pred vama baviće se nekim od osnovnih pitanja o kojima se obično raspravlja u filozofiji religije. Teško je tačno odrediti skup tih pitanja. Velika većina savremenih sistematičnijih razmatranja filozofije religije odnosi se na klasični monoteizam. Pod klasičnim monoteističkim religijama podrazumevaju se tzv. avramovske religije – judaizam, hrišćanstvo i islam. Najveći broj tih razmatranja odnosi se na ključno pitanje svake religije, pitanje postojanja Boga ili na pitanja koja su, u manjoj ili većoj meri, povezana sa pitanjem božijeg postojanja. Iako većina rasprava koje se bave pitanjima postojanja monoteistički shvaćenog Boga, ima u vidu hrišćanstvo, pošto veliki broj savremenih tekstova dolazi iz delova sveta u kojima je dominantna hrišćanska monoteistička tradicija, glavna pitanja su u osnovi identična za sve navedene religije. U sve te tri religije tvrdi se da postoji jedan Bog, koji je personalno, svemoćno, večno, sveznajuće i savršeno dobro biće, koje je stvorilo svet, itd. U osnovi sve tri religije stoji religijski mit, odnosno sveta knjiga, na kojoj se zasniva verovanje u postojanje Boga. Pored toga, sve tri tradicije priznaju ili su, kraće ili duže vreme, pored teološkog, priznavale (ili makar nisu sprečavale) filozofsko razmatranje pitanja božijeg postojanja.

Razmatranje pitanja postojanja Boga koje se oslanja na, u svetim knjigama otkrivene istine, naziva se otkrivenom religijom ili otkri-

venom teologijom, dok se razmatranja tog pitanja, koja se oslanjaju na filozofsku argumentaciju, nazivaju prirodnom teologijom ili prirodnom religijom. Upravo na tradiciju prirodne teologije nadovezuje se savremena filozofija religije, kao što su se i prirodne teologije srednjovekovnog hrišćanstva, islama i judaizma, oslanjale na, pre svega, antičku grčku filozofsku teologiju. Ta dva načina pristupanja pitanju božijeg postojanja nije lako razlikovati. Naime, i otkrivena i prirodna teologija ili filozofija religije razmatraju odnos između postojanja Boga, božijih atributa i činjenica sveta. Na prvi pogled moglo bi izgledati da je dovoljno reći da se rasprave koje spadaju u prirodnu teologiju ili filozofiju religije zasnivaju na argumentaciji. Međutim, i otkrivena religija se služi argumentima. Najkraće i uprošćeno rečeno, razlika se sastoji u tome što je za otkrivenu religiju ili teologiju ono što se iznosi u svetim spisima nešto što je neupitno istinito i što ne može biti predmet argumentativnog sporenja. Te istine ili dogme vere predstavljaju aksiomatsku osnovu, pretpostavke ili premise svake argumentacije.

Nasuprot tome, prirodna teologija ili filozofija religije svoju argumentaciju ne ograničava verskim dogmama. U filozofiji religije može se dovoditi u pitanje i samo božije postojanje, što se često i čini. Filozofija religije činjenice sveta i događanja u svetu ne mora po svaku cenu prilagođavati istinama otkrivene teologije ili tumačiti u skladu sa postojanjem personalnog, svemoćnog, sveznajućeg i savršeno dobrog Boga. U njoj se vrlo često dovodi u pitanje koherentnost ili konsistentnost odnosa između postojanja takvog boga i događanja u svetu. Filozofiju religije ne obavezuju niti tvrdnje o postojanju Boga niti tvrdnje o božijim atributima koje se iznose u svetim spisima judaizma, hrišćanstva ili islama. Nju ne obavezuju ni njihova tumačenja ustanovljena od strane ovlašćenih autoriteta tih religija, a koja takođe ulaze u dogmatsku osnovu tih religija. Filozofija religije sve to može posmatrati na idealno tipski način.

Kada je reč o pitanju postojanja Boga, onda se, shodno prethodno rečenom, razlika između otkrivene teologije i filozofije religije ne sastoji u predmetu kojim se one bave, nego, pre svega, u načinu na koji tom predmetu pristupaju. Mnogi značajni filozofi i teolozi u prošlosti smatrali su da su ova dva pristupa, rečeno jezikom savremene filozofije nauke, nesamerljiva. Naime, razlika u pristupu vrlo često vodi do različitih zaključaka. Dobar primer za to je veliki teolog i filozof Toma Akvinski (1224-1274), koji jedan te isti problem neretko razmatra tako što mu jednom pristupa sa stanovišta teologije, a potom sa stanovišta filozofije. Razmatrajući, na primer, pitanje nastajanja sveta, on sa stanovišta teologije zaključuje da je svet konačan, da ga je Bog stvorio u nekom trenutku u prošlosti, itd. Istovremeno, on smatra da se, ako se pođe od filozofske argumentacije, mora dopustiti da bi svet mogao biti i večan, odnosno da ga je Bog mogao stvarati oduvek. Dakle, *istina vere* je da je svet *konačan*, dok je *logički moguće* da bude *večan*. Pošto Akvinski misli da Bog može učiniti sve što je logički moguće, onda je logički moguće da je on svet *mogao* stvarati oduvek, dok nam dogma „svedoči” da ga je *u stvari* stvorio u nekom trenutku u prošlosti. Ipak, ta dva pristupa u konkretnim raspravama često se ne pojavljuju u čistom obliku. Filozofi, na primer, svoje ispitivanje često zasnivaju na premisama koje predstavljaju dogme religije, samo što ih oni uzimaju hipotetički ili uslovno, pa onda istražuju posledice takvih pretpostavki, dok ih dogmatska ili otkrivena teologija uzima kategorički – smatra ih bezuslovno istinitim.

Mi ćemo se ovde baviti filozofskim problemima vezanim uz pitanje postojanja Boga. Sredinom prošlog veka, u vreme trijumfa klasičnog demarkacionizma, odnosno, verifikacionizma i falsifikacionizma, izgledalo je da su pitanja kojima se bavi filozofija religije, a posebno pitanje postojanja Boga, bespredmetna. Naime, pošto tvrdnje o postojanju Boga nisu ni potkrepljive ni opovrgljive, onda, mislilo se, nisu uopšte vredne pažnje. One su, kao i sve druge meta-

fizičke tvrdnje, u stvari, besmislene. Nakon toga što je taj kruti lik filozofije kasnije oslabljen, odnosno, pošto je opao demarkacionistički entuzijazam, metafizička pitanja su ponovo postala filozofski legitimna. Time je ponovo otvoren i prostor za uspon filozofije religije. Nanovo afirmisana filozofija religije, međutim, nije mogla ignorisati kompleksnost u razmatranju osnovnih problema do koje je došlo u savremenoj filozofiji. Zbog toga je savremena filozofija religije postala mnogo složenija i tematski obimnija od tradicionalne filozofije religije.

Na kompleksnost i obim pitanja kojima se danas bavi filozofija religije uticao je i uspon nauke. Sliku umnogome komplikuje i to što je u prošlom veku došlo do rasta ateizma i agnosticizma. Sistematičnije bavljenje pitanjima filozofije religije, pa i pitanjem postojanja Boga, nije više stvar samo teista. Ateisti i agnostici nemaju više prosto ignorantski stav prema pitanjima kojima se bavi filozofija religije. Tvrdnje i argumente teista oni napadaju celokupnim arsenalom filozofskih i naučnih sredstava. Ipak, ne treba smetnuti sa uma da su i neki problemi koji su razvijeni u filozofiji religije imali značajan uticaj na razvoj filozofije uopšte; na primer, razmatranje ontološkog argumenta za božije postojanje, uticalo je na razvoj razmatranja problema postojanja uopšte.

Ako sve to imamo u vidu, onda je jasno da se onaj ko se upušta u raspravu o problemima kojima se bavi savremena filozofija religije stavlja na ozbiljnu probu. On mora imati dovoljno dobru erudiciju u skoro svim filozofskim oblastima – u epistemologiji, logici, metafizici, etici, filozofiji nauke. Mora biti do izvesne mere upoznat sa dostignućima savremene nauke – recimo, kosmologije, biologije, zatim, recimo, teorije verovatnoće i teorije odlučivanja. On ne sme sasvim ostaviti po strani ni rasprave u savremenoj teologiji. Ipak, danas je teško očekivati polihistore. Većina teoretičara je, manje ili više, specijalizovana.

Za razliku od tradicionalnog razmatranja, današnje rasprave u filozofiji religije nemaju pretenziju na to da dođu do kategoričkih, konkluzivnih zaključaka. Savremena epistemologija razvila je bogate nijanse kada je reč o stepenu uverljivosti ili prihvatljivosti zaključaka do kojih se dolazi validnom argumentacijom. Slično karakterisanje stepena uverljivosti možemo naći i u zaključcima do kojih u svojoj argumentaciji dolaze oni koji se bave pitanjem božijeg postojanja. Tako, na primer, savremeni filozof religije Stiven Dejvis (Davis, S.) sačinjava listu od deset nijansi. Zaključak svakog argumenta u prilog teizmu po njemu može biti:²

- a) moguće istinit;
- b) saznat kao moguće istinit;
- c) razumniji ili prihvatljiviji nego njegova negacija;
- d) saznat kao razumniji i prihvatljiviji nego njegova negacija;
- e) razuman ili prihvatljiv;
- f) saznat kao razuman i prihvatljiv;
- g) istinit;
- h) saznat kao istinit;
- i) nužno istinit;
- j) saznat kao nužno istinit.

Dejvis misli da se današnji teistički orijentisani filozofi mogu nadati da njihovi argumenti dosegnu najviše do c) ili d) stepena uverljivosti. Znamo da neki samouvereniji teisti idu najdalje do e) i f) stepena. Stepene uverljivosti koji se mogu očekivati od neteističkih (ateističkih i agnostičkih) argumenata mogli bi se dobiti upotrebom iste liste, samo u tom slučaju, naravno, za zaključak da Bog ne postoji. Nijansiranje stepena epistemičke uverljivosti ili eksplanatorne snage

² Davis, S., *God, Reason, and Theistic Proofs*, Erdmans, Grand Rapids MI 1997, p. 4.

argumenata dovelo je do ublažavanja radikalnog teizma, kao i radikalnog ateizma. To, svakako, ne znači da je radikalizam potpuno iščezao. I danas možemo sresti popularnu propagandu teizma ili ateizma – prozelite ili borbene ateiste. Međutim, retko koji filozofski obrazovani ateista danas traži od teiste konkluzivni deduktivni argument ili nepobitno izvesno epistemološko opravdanje za božije postojanje, kao što i retko koji filozofski obrazovani teista ima pretenziju na to da takav argument ponudi.

Malo je verovatno da su argumenti u prilog hipoteze za postojanje Boga ili argumenti u prilog hipoteze da Bog ne postoji od bilo koga ateiste načinili teistu, ili od teiste načinili ateistu. Po svemu sudeći stav prema postojanju Boga najčešće je izgrađen u najranijem detinjstvu pod uticajem stavova u okruženju u kojem neko odrasta ili pod uticajem tipa obrazovanja kojem je neko podvrgnut. Ti argumenti mogu manje ili više učvrstiti ili oslabiti nečije već stečeno uverenje, ali ga teško mogu radikalno promeniti.

Cilj razmatranja u ovoj knjizi nije da ono nekoga učini teistom, ateistom ili agnostikom. Ovde ćemo samo ispitivati vrednost argumenata koji su ponuđeni ili se nude u prilog nekog od ovih stanovišta. Razume se, nijedno izlaganje filozofskih problema klasičnog monoteizma ne može ponuditi sve argumente i kontraargumente za pitanja koja su tokom duge istorija pokretana, kao što ne može čak ni predstaviti sve probleme. Literatura o filozofskim problemima klasičnog monoteizma, kao i literatura o većini problema u filozofiji uopšte, narasla je do praktične nepreglednosti. Slično je i sa pitanjem postojanja Boga u užem smislu. Nije lako odlučiti ni koji bi filozofski problemi klasičnog monoteizma bili najvažniji, glavni ili osnovni. Mi se ipak nadamo da neke od najvažnijih nismo zaobišli, mada bi neko svakako mogao sačiniti i drugačiju listu. Nije retkost da se danas nađe na vrlo obimne prikaze filozofije religije u kojima vam se, zavisno od preferencija, može učiniti da je neobično što je izo-

stavljeno ovo ili ono pitanje. U mnogima, recimo, nedostaje problem tzv. Paskalove opklade, dok se osnovni božiji atributi retko zasebno izlažu, već se najčešće obrađuju pod zajedničkim naslovom koji se tiče koherentnosti teizma.

U našem pokušaju izlaganja filozofskih problema klasičnog monoteizma mi ćemo nastojati da ih predstavimo tako da budu što razumljiviji i čitaocima koji nemaju veću filozofsku erudiciju ili erudiciju o filozofiji religije. U skladu sa tim, pokušaćemo da izbegnemo uskotehničku simbolizaciju, gde god je to moguće, i da izložimo argumente u jeziku koji je što je moguće više blizak tzv. prirodnom jeziku. Potrudićemo se da poglavlja u kojima se prikazuju pojedini argumenti ili vrsta argumenata izložimo tako da se do izvesne mere mogu čitati i zasebno, bez uvida u ostatak teksta. Napomenimo na kraju da ćemo reč „Bog” u izlaganju upotrebljavati, gde god to nije drugačije naznačeno, u značenju koje se toj reči pridaje u religijama klasičnog monoteizma – judaizma, hrišćanstva i islama.